

# MARULIĆ I PITANJE ANTIJUDAIZMA<sup>1</sup>

*Branko Jozić*

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M.  
323.12(=411.16)  
Izvorni znanstveni rad

Branko Jozić  
*Marulianum*  
S p l i t  
branko.jozic@public.carnet.hr

Kakav je bio Marulićev odnos prema židovstvu, zanimljivo je iz više razloga. Ne samo jer je pitanje antijudaizma jedna od uvijek aktualnih tema nego i zato što još od antike na prostoru Marulićeva zavičaja boravi brojna i utjecajna židovska zajednica.<sup>2</sup> I upravo u Marulićevo vrijeme povijest Židova u Splitu bilježi početak nove faze prisutnosti njihovim dolaskom na istočnu obalu Jadrana, nakon progona iz Španjolske (1492) i Portugala (1498).<sup>3</sup> Najposlije, bazirajući svoj opus na biblijskoj, dakle i na židovskoj tradiciji, Marulić se neizostavno morao suočiti sa židovstvom i prema njemu se odrediti. Za bolje razumijevanje njegova stava, potrebno je bar letimice, u općim crtama, pokazati kako se kroz povijest artikuliralo ovo pitanje sa svim svojim napetostima.

---

<sup>1</sup> Ispravniji je izraz antijudaizam, nego antisemitizam, jer židovstvo nije rasa; ono što Židove ujedinjuje to su tradicija, povijest, kultura, možda sudbina, ali ne i genetika. Pojam antisemitizam prvi je put upotrijebio Wilhelm M a r r, 1870-ih (*Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum*, Rudolph Costenoble, Bern 1879<sup>8</sup>) da bi napravio razliku između starog antijudaizma i moderne, političke, etničke, ili rasne opozicije prema Židovima. Pojam je ubrzo ušao u uporabu i u druge jezike te postao sinonim, ne samo za neprijateljstvo prema Židovima u modernom razdoblju, već se počeo retroaktivno primjenjivati i za svaku vrstu animoziteta prema njima u povijesti. Početci modernog antisemitizma smještaju se u razdoblje prosvjetiteljstva u kojem je počela jačati nacionalna svijest; različit je od klasičnog (antičkog) ili kršćanskog antisemitizma, jer se bazira na rasnim, a ne religijskim premisama.

<sup>2</sup> Usp. D. K e č k e m e t, *Židovi u povijesti Splita*, Jevrejska općina u Splitu, Split 1971.

<sup>3</sup> Opširnije o tome v. M. D. B i r n b a u m, *Dugo putovanje Gracije Mendes*, Antibarbarus, Zagreb 2006, str. 11-14.

Ta slojevita pojava s jedne strane podrazumijeva ideološku – teološku borbu oko vjere; s druge strane tu je i ekonomsko-društvena dimenzija: Židovi su aktivan i utjecajan čimbenik u društvu, mada su se uvijek iz njega u određenoj mjeri izdvajali zbog samodopadne svijesti o vlastitom izabranju prema kojoj su oni kao Božji miljenici trebali biti nekakva aristokracija ljudskog roda (usp. primjerice *Pnz* 4, 7-8; *Ps* 148, 14; *Jdt* 13, 11 i dr.). I upravo su tim izdvajanjem kojim su narušavali homogenost zajednice na sebe svraćali pozornost;<sup>4</sup> ono je bilo izvor nerazumijevanja, predrasuda i svakojakih optužaba, a onda i povremenih represalija.<sup>5</sup>

Još dok je bilo *in statu nascendi* kršćanstvo je sa židovstvom zapodjenulo žestoku polemiku, a proces njihove separacije nije prošao bez gorčine i ožiljaka obiju strana. Iznenađuje snažan antižidovski i antifarizejski ton u evanđeljima, posebno izražen u prokletstvima i prijetnjama vječnom osudom (*Mt* 23, 13-36); u prisposobi o vinogradarima ubojicama (*Mt* 21, 33-46) te u tvrdnji koju Ivan stavlja Isusu u usta: »Vama [Židovima] je otac đavao« (*Iv* 8, 44). Općenito, Evanđelja bilježe česte sukobe Židova s Isusom, koji su naposljetku od doktrinarne polemike prerasli u pravi linč (usp. *Iv* 5, 16; 6, 41; 7, 1; 19, 7) s posljedicama za svu povijest: njihovo »samoproklinjanje« pred Pilatom (»krv njegova na nas i na djecu našu...« - *Mt* 27, 25) »izazvalo je sve do današnjih dana razorne učinke.«<sup>6</sup>

Nakon prvotnog šoka zbog doživljene tragedije (Učiteljeve smrti) i iskustva uskrsnuća, apostoli čvrstom vjerom propovijedaju najprije Židovima: »Pouzdana dakle neka znade sav dom Izraelov da je toga Isusa kojega vi razapeste Bog učinio i Gospodinom i Kristom.« (*Dj* 2, 36). To propovijedanje nije bez optužujućeg tona: »Začetnika života ubiste. Ali Bog ga uskrisi od mrtvih, čemu smo mi svjedoci.« (*Dj* 3, 15). Izlaskom kršćanstva iz židovskog okvira, tj. obraćenjem nežidova, protužidovski naboj je potenciran. U Poslanici Solunjanima (*I Sol* 2, 14-16) Apostol je formulirao glavne optužbe koje će se pronositi kroz svu povijest: Židovi su ubili Isusa i proroke, proganjaju kršćane, Bogu ne ugađaju i imaju zle namjere prema svim ljudima.

<sup>4</sup> Antijudaizam seže duboko u prošlost. I prije pojave kršćanstva svijet je Židovima prigovarao *amixia* – nemiješanje, različitost pa čak i neprijateljstvo prema ostatku svijeta. Kao protuodgovor nisu izostale ni asimilirajuće mjere pa i progoni (o tome pripovijedaju biblijske knjige o Esteri i Makabejcima).

<sup>5</sup> Za antičko razdoblje pogrom Židova u Aleksandriji 38-39. posl. Kr. što ga je podržavao prefekt Flak (usp. *F i l o n*, *In Flaccum* i *Legatio ad Caium*; *J. F l a v i j e*, *Antiquitates Judaicae* 18, 259); njihov izgon iz Rima po Klaudijevoj naredbi (*S v e t o n i j e*, *Vita Claudii* 25, 3) te protužidovske mjere careva Trajana i Hadrijana. Pogromi kao odgovor na brojne židovske ustanke u Palestini, strogo govoreći ne idu pod nazivnik antijudaizma, nego su bili mjere za pacificiranje buntovne provincije.

<sup>6</sup> Najznačajniji teolog ranokršćanskog razdoblja Origen smatrao je da Kristova krv nije pala samo na svakog Židova Isusova suvremenika, nego na sve Židove do svršetka svijeta; usp. i *A u g u s t i n*, *De civitate Dei*, 20, 30. 3, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1995, sv. 3, str. 199; *F. M u s s n e r*, »Crkva i židovstvo«, u *Communio*, 20(1993), br. 3, str. 87.

Ipak ovaj radikalni stav Pavao je kasnije u nekoj mjeri ublažio. Ključne su njegove tvrdnje: »... od njih [Židova] je, po tijelu, i Krist« (*Rim* 9, 5); oni »imaju revnosti Božje, ali ne u pravom razumijevanju« (*Rim* 10, 2) i »nije Bog odbacio naroda svojega koga predvidje« (*Rim* 11, 2; 5); »djelomično je otvrdnuće zadesilo Izraela dok punina pogana ne uđe. I tako će se cio Izrael spasiti« (*Rim* 11, 25-26).<sup>7</sup> Oba ova njegova stava i uopće kritičke formulacije Novog zavjeta protiv Židova bez dvojbe su imale prevladavajući povijesni utjecaj na budući odnos kršćanstva prema židovstvu. Kaznu koja je stigla Izrael i to što je pošteđen shvaćalo se kao živi dokaz kršćanske apologetike.

Dakle, u praksi se rivalstvo sve više zaoštravalo, a kršćanski je antijudaizam bio sustavan i teološki. Najprije na temelju Starog zavjeta apologeti nastoje pokazati kako su Židovi svojom nevjerom prema Mesiji proigrali Božji poziv da budu izabrani narod pa da je sada Kristova Crkva pravi Izrael. Starozavjetni izričaj (Rebeki): »Stariji će služiti mlađemu, kako je pisano: Jakova sam zavolio, a Ezav mi omrznu« (*Post* 25, 23; *Mal* 1, 3; *Rim* 9, 12-13) interpretirali su ovako: stariji, tj. židovski narod postao je slugom mlađeg naroda kršćana.<sup>8</sup> U stoljećima nakon apostolskog doba više je otaca napisalo djela puna animoziteta prema židovstvu naslovljena »*Adversus / Contra Judaeos*« (Justin, Tertulijan, Ciprijan, Ćiril Aleksandrijski, Augustin),<sup>9</sup> a među najpoznatijima i najžešćima je osam protužidovskih propovijedi sv. Ivana Zlatoustog (oko 350-407).<sup>10</sup>

Osim teoloških razloga, i konkurencija židovskog prozelitizma kršćanskim misijama među poganima izazivala je netrpeljivost koja je znala prerasti u rušilački

<sup>7</sup> No Pavao je nedvosmisleno razlučio Novi od Starog zavjeta i upozorio kršćane koji su se priklanjali židovskim uzancama: »Ta pisano je da je Abraham imao dva sina, jednoga od ropkinje i jednoga od slobodne;... te žene dva su Saveza: jedan s brda Sinaja, koji rađa za ropstvo - to je Hagara. Jer Hagara znači brdo Sinaj u Arabiji i odgovara sadašnjem Jeruzalemu jer robuje zajedno sa svojom djecom. Onaj pak Jeruzalem gore slobodan je; on je majka naša... Vi ste, braćo, kao Izak, djeca obećanja. I kao što je onda onaj po tijelu rođeni progonio onoga po duhu rođenoga, tako je i sada. Nego, što veli Pismo? Otjeraj sluškinju i sina njezina jer sin sluškinje ne smije biti baštinik sa sinom slobodne« (*Gal* 4, 22-26; 28-30).

<sup>8</sup> A u g u s t i n, *n. dj.*, 16, 35 (= sv. 2, str. 473).

<sup>9</sup> Justinov *Dijalog s Trifonom* najstarija je sačuvana protužidovska apologija u kojoj razlaže kršćansko shvaćanje Starog zavjeta: on ima privremeno značenje, a kršćanstvo je novi i vječni Zakon za sve čovječanstvo. On dokazuje opravdanost štovanja Krista kao Boga te pokazuje da je Crkva novi Izrael, a Justinove teze u ovom ili onom obliku ponavljat će i drugi.

<sup>10</sup> Evo nekoliko misli Zlatoustog, koje zorno dočaravaju njegovo i općenito kršćansko viđenje Židova: »... budući da ste Krista ubili... budući da ste prolili njegovu predragocjenu krv, za vas nema nikakva popravka, nikakva opravdanja i nikakva oprostjenja... Stoga ćete i sada biti oštrije kažnjeni... nije li Sinagoga boravište demona? Tamo se ne časti Boga, to je samo kuća praznovjerja... Židovi žive za svoje trbuhe, oni hlepe za ovosvjetskim dobrima. U besramnosti i požudi nadmašuju čak svinje i koze... Židovi su opsjednuti demonima, predani su nečistim dusima... umjesto da ih pozdravljate i makar jednom riječju oslovljavate, trebate ih se čuvati kao od kuge i biča čovječanstva.« (nav. prema Gerhard C z e r m a k, *2000 Jahre Christen gegen Juden* - <http://www.bfg-muenchen.de/czermak3.htm> /26. 9. 2006/)

bijes.<sup>11</sup> Samo misijsko djelovanje među Židovima zamire u 4/5. st. zbog uvjerenja da ono nema smisla jer njihova »okorjelost« mora trajati do konca svijeta. Zacijelo ne beznačajan generator animoziteta prema Židovima bili su i ekonomski razlozi te njihova uloga u društvu koja se na tome temeljila. Naime, trgovačkom vještinom i mešetarenjem novcem bogatili su se te su kao imućnici bili utjecajni, ali nerijetko izazivali i mržnju svojih sugrađana, posebice dužnika.<sup>12</sup>

Na odnos prema Židovima u srednjem vijeku znatno su utjecala dva društveno-povijesna fenomena: 1. razvoj urbanih središta s novom klasom »građana« posvećenih trgovini, čime su se gotovo isključivo bavili Židovi. Kao posljedica uslijedilo je njihovo potiskivanje, ali i (auto)getoizacija; 2. reforma Crkve koja je polučila nastanak prosjačkih redova i njima povjerene Inkvizicije. Iz potrebe za očuvanjem jedinstva koje su heretički pokreti ugrožavali trebalo je pod nadzor staviti svaki oblik devijacije pa i manjine, što je dovelo do redefiniranja i odnosa prema židovskom narodu. Naime, unatoč svojoj narodnoj i političkoj mnogostrukosti, Zapad je bio ujedinjen u jednoj vjeri u Krista, u jednoj Crkvi pa se sve drukčije doživljavalo kao prijetnju.<sup>13</sup> Kao posebna narodna i religijska skupina Židovi su, dakako, bili promatrani sitnozorem; iz optužbe za bogoubojstvo razgranale su se najrazličitije druge optužbe i predrasude, primjerice: potomci Kristovih ubojica naslijedili su njihovu mržnju i zauvijek će biti naši neprijatelji. Naslijedili su i druge grešne sklonosti; ubojstvo djeteta, prakticiranje liječništva na štetu kršćana, oskvrnuće hostije, trovanje zdenaca za širenje zaraze, nasilje putem kamata.<sup>14</sup> Sve je to u očima kršćana »opravdavalo« represalije, a kao motiv progona ne treba isključiti ni pohlepu za njihovim posjedom. Osobito s križarskim vojnama toleranciju zamjenjuju sve učestalija euforija i zlostavljanja: valjalo je »Kristove neprijatelje« pobijediti u vlastitoj zemlji.<sup>15</sup>

<sup>11</sup> Jedan takav primjer jest i razorenje sinagoge u Kaliniku (388). Car Teodozije naredio je da kršćani sinagogu obnove o svom trošku, ali pod Ambrozijevim pritiskom odustao je od naredbe (usp. H. J e d i n, *Velika povijest Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1995, sv. II, str. 86).

<sup>12</sup> O zazoru od Židova još u starini svjedoči jedno pismo savjeta (5. kolovoza 41. g.): »...Reci mu 'Ne uništavaj nas'. Preklinji ga svakog dana; možda pokaže sućut prema tebi. Ako ne, kao i svi i ti se čuvaj Židova... (R. P e n n a, *Povijesno-kulturno okruženje kršćanskih početaka*; preveo B. Jozić, Naklada Bošković, Split 2005, str. 250)

<sup>13</sup> Fra Berthold iz Regensburga u 13. st. u Kristovu obitelj smješta sve staleže osim Židova i lualica koji tvore »Đavlovu obitelj« (usp. J. L e G o f f, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden Marketing, Zagreb 1999, str. 409).

<sup>14</sup> Na mahove članovi prosjačkih redova pokretali su prave kampanje protiv lihve (sv. Bernardin Sienski, sv. Jakov Markijski i sv. Ivan Kapistran). U oštrim propovijedima protiv kamatarenja Židove se dovodilo u vezu s Judom koji je Judejcima prodao Krista; i Juda i Judejci su varalice za vlastiti probitak. Bernardino da Feltre u propovijedi u Vicenzi (1486) poziva lihvaru: »Prestanite s lihvom pa će i kuga prestati, inače će vječno trajati« (usp. G. G a r d e n a l, *L'antigiudaismo nella letteratura cristiana antica e medievale*, Morcelliana, Brescia 2001, str. 252; 309).

<sup>15</sup> S Drugim križarskim ratom pojavljuje se 1146. prva optužba za obredno ubojstvo djeteta čija se krv miješala s beskvasnim kruhom, što je bio zločin profanacije hostije.

Doduše, Židove se pokušavalo pridobiti za kršćansku istinu i integrirati ih u društvo putem vjerskih razgovora, koji su ipak u pravilu prerastali u polemiku s ciljem da se nad sugovornikom trijumfira. Istor su svrsi trebale poslužiti i propovijedi, uglavnom više intonirane protiv Židova i njihove lihve nego što su težile za njihovim obraćenjem. Duga je tradicija čitanja Evanđelja u protu-židovskom ključu gdje se prepričava Kristova muka uz isticanje zloće Židova i na koncu donosi osuda. Crkva je osobito nastojala pridobiti i obratiti bar ponekog od rabina. Jedan takav obraćeni Židov Nikola Donin podastrio je papi Grguru IX. spis sa 35 teza o Talmudu, navodeći kako sadrži blasfemične ulomke o Isusu (da je sin preljubnice), Mariji, kršćanstvu i Crkvi te kako ti spisi pridonose da se Židovi održe u svojoj izopačenosti.<sup>16</sup> Tako je Talmud iznenada došao u središte zanimanja crkvene hijerarhije, intelektualaca i propovjednika. Papa je 1239. zatražio da se svi nadbiskupi i vladari Europe upoznaju s Doninovim tezama, da se djelo (Talmud) zaplijeni i dade franjevcima, odnosno dominikancima na proučavanje.<sup>17</sup>

I ekonomski čimbenik imao je značajnu ulogu u određivanju odnosa prema židovstvu. Kršćanski je svijet postupno otkrivao funkciju novca u pozitivnom ključu, ne samo kao etički dopuštenu, nego i društveno korisnu.<sup>18</sup> Pa ipak dugo je Židovima dragovoljno prepuštao aktivnost za koju je smatrao da je kršćani ne mogu prakticirati.

Ukratko, broj obraćenja bio je relativno malen i zbog vjernosti Židova otačkoj vjeri i tradiciji, i zbog misijskih metoda, no ponajviše jer se njihovo obraćenje protivilo financijskim interesima knezova i biskupa, koji su svojim zakonskim mjerama obraćenja učinili gotovo nemogućima. Naime, njihov ostanak u otačkoj vjeri ovima je bio vrelo prihoda na temelju zaštitnog prava, a odricanje od otačke vjere uključivalo je i odricanje od posjeda.<sup>19</sup>

<sup>16</sup> U nedostatku vlastite države i Hrama, za židovsku dijasporu Talmud je bio važan čimbenik ujedinjavanja, očuvanja vlastite tradicije i identiteta. S kršćanske pak strane Talmud je viđen kao heretičan, devijantan u odnosu na Stari zavjet, neka vrsta protuevanđelja, prerada evanđelja u polemičkom ključu, kao prijanjanje uz rabinsko židovstvo u kojem nije manjkalo žestokih protukršćanskih tonova.

<sup>17</sup> Petar Časni ga je osudio kao zbir laži i hula; Bernard G u i (1261-1331) u priručniku za inkvizitore *Practica inquisitionis heretice pravitatis* (1320) navodi kako Krista nazivaju kopiletom i druge blasfemije; u molitvi koju Židovi triput dnevno mole ima mnogih proklinjanja i niz zaziva protiv kršćana i njihove vjere; kako mole Boga da uništi sve kršćane i njihovo kraljevstvo (usp. G. G a r d e n a l, *n. dj.*, str. 229; 238). »Nek za otpadnike ne bude nade; brzo iz našeg vremena iskorijeni vladavinu oholosti; umah neka propadnu nazarenci i krivovjerci; nek iz knjige živih budu izbrisani i nek ne budu upisani zajedno s pravednicima. Blagoslovljen bio ti, Gospode, koji pokoravaš ohole« (iz molitve »Osamnaest blagoslova«, u: R. P e n n a, *n. dj.*, str. 37).

<sup>18</sup> Prema A r i s t o t e l u novac je po svojoj naravi neplodan, a kamate ga oplođuju (*Politika*, I, 10, 1258). Na osnovi A m b r o z i j e v e misli (ako postoji pravo na rat, onda postoji i pravo na kamate - *De Tobia*, 15, 51 – PL 14, 816-7) razvilo se uvjerenje da se kamate mogu tražiti od neprijatelja (Saracena), koje se uostalom u ratu može bez grijeha ubiti (usp. G. G a r d e n a l, *n. dj.*, str. 269-271).

<sup>19</sup> H. J e d i n, *Velika povijest Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993, sv. III/2, str. 680.

Uglavnom, odnos prema Židovima nije bio jednoznačan: pape, biskupi i svjetovni vladari nerijetko su ih (uz financijsku korist) svojim odredbama štitili, ali bilo je mnogo huškača koji su podjarivali slijepu religioznu mržnju koja je povremeno prerastala u masovne histerije i pogrome.

Dvostrukost razabiremo kao konstantu i u društvu i kod pojedinaca (primjerice kod žestokoga protužidovskog propovjednika Ivana Kapistrana). Nije joj izbjegao ni veliki humanist Erazmo, kojem se pripisuje za nj tipično ironična rečenica: »Ako biti dobar kršćanin znači gnušati se nad Židovima, onda smo svi mi dobri kršćani.«<sup>20</sup> Nadalje, kad se u Njemačkoj oko 1510. Pfefferkornovoj kampanji za zabranu svih židovskih knjiga Reuchlin jedini suprotstavio, što ga je uvuklo u književni sukob s Pfefferkornom, dominikancima i kölnskim teozozima kao i u inkvizicijski proces, Erazmo je u pismima kardinalima Raffaelu Riariju i Domenicu Grimaniju odlučno stao na Reuchlinovu stranu (ipak razlikujući i braneći *bonae litterae* od događanja vezana uz Reuchlina i Lutera).<sup>21</sup>

S druge strane, priredivši izdanje propovijedi Zlatoustog i Atanazija,<sup>22</sup> Erazmo piše posvetnu poslanicu Ivanu III. Portugalskom (1502-1557) u kojoj kralja između ostalog hvali i jer je pravu pobožnost očistio od kukolja. Nadalje piše kako je došao do staroga grčkog rukopisa s propovijedima Ivana Zlatoustog i napominje da je taj spis (*opus enim adversum Iudaeos ...*) koristan za širenje kršćanstva, da se štovanju Boga, u Kristovo stado privedu raskolnici, Turci kao i Židovi, koji u svom vjekovnom sljepilu ne priznaju Mesiju. No, pozivajući se na Pavla (*Rim* 11), i Erazmo gaji nadu da će se Izrael spasiti kad se sabere punina naroda, da će priznati Mesiju te da će biti jedan pastir i jedno stado.

Najposlije, Erazmo s teorijske polemike naglasak premješta na religioznost i duhovnost koja se ostvaruje u praksi. On smatra da u svemu kršćanskom životu treba zasjati evanđeoska istina, čistoća i iskrenost pa da vidjevši naša dobra djela Turci i Židovi proslave našeg Oca nebeskog (usp. *Mt* 5, 16). Primjerom ih valja izazvati da nasljeđuju kršćansko učenje i zažele se uključiti u takvo društvo.

Prisutnost i utjecaj Židova u gradu pod Marjanom značajnije počinje upravo u Marulićevo vrijeme, kao što je rečeno, nakon njihova napuštanja Španjolske i Portugala. Njihova je zasluga osnivanje lazareta, skele za prihvat robe i prve banke;

<sup>20</sup> Gerhard Czermak, *n. dj.* (<http://www.bfg-muenchen.de/czermak3.htm>)

<sup>21</sup> Erazmo je Reuchlina smatrao svojim pretečom i prvakom *bonae litterae*, koji je navukao mržnju neobrazovanih redovnika; s Wimpfelingom ga je ubrojio među predstavnike ranoga i nesavršenog razdoblja latinske renesanse (usp. *Contemporaries of Erasmus; a Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, vol. 3, ed. P. G. Bietenholz, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London, 1987, str. 145-151). Podsjećamo i na Juraj Draškić: *Defensio praestantissimi viri Ioannis Reuchlin LL. Doctoris*, Cologne, 1517.

<sup>22</sup> *Divi Ioannis Chrysostomi archiepiscopi constantinopolitani & divi Athanasii alexandrini Archiepiscopi lucubrations aliquot non minus elegantes quam utiles, nunc primum versae & in lucem aeditae per Des. Erasmus Roterod.*, Basileae, apud Ioan. Frobenium, 1527.

u svojim su rukama imali velik dio trgovine koja se preko Splita odvijala između dvaju svjetova (Otomanskog Carstva i Zapada). No, osim legalnom trgovinom bavili su se i krijumčarenjem, što je bio izvor napetosti i sukoba.<sup>23</sup>

Iz izvješća splitskih knezova Giacomina Michiela i Pietra Basadonne saznajemo što se Židovima zamjeralo: oni su raštrkani po cijelom gradu; imaju najljepše i najudobnije stanove; njihova djeca miješaju se s kršćanskom i s njima idu po javnim i svetim mjestima; za poslugu i dojičje uzimali su kršćanske djevojke i žene; običajima kvare duše, oskvrnjuju vjeru, čine zločine... turski su uhode. Židovi, dakle, nisu izdvojeni i tek je 1738. osnovan splitski »ghetto«, što je »dokaz ne samo mletačkog liberalizma već i širokogrudnosti samih stanovnika Splita«.<sup>24</sup> Istina, sve su ovo podatci iz kasnijeg razdoblja, ali ilustriraju stanje u Splitu koje je bar u nekoj mjeri bilo prisutno još za Marulićeva života. Naime, u Splitu je zacijelo vladalo ozračje slično onom u ostatku kršćanskog svijeta, posebice u Mletačkoj Republici, u kojoj protužidovsko zakonodavstvo datira još od 945, ali u kojoj su Židovi isto tako sudjelovali u svakodnevnom životu. Štoviše Republika ih je ne samo tolerirala, nego je cijenila njihovu trgovačku, liječničku i drugu djelatnost, štitila ih i nizom povlastica i dozvola poticala da se uključe u zajednički život i privredu. Tako su i u Splitu sami prosperirali, ali doprinosili i boljitku grada.<sup>25</sup>

Da se Marulić zanimao za pitanje »židovstva« potvrđuje i njegova zbirka *excerpta - Repertorium*, koja pod »Iudei« donosi mnoga mjesta iz Biblije, Josipa Flavija i crkvenih otaca (Laktancija, Euzebija, Jeronima, Origena, Augustina). Prema tom izboru citata *oni su nezahvalni; niječu da je naš Gospodin Krist; oni progone kršćane; naposljetku Židovi će se obratiti*. Uočljivo je da zapravo prenosi opća mjesta i da Marulić sa svojom sredinom dijeli viđenje o Židovima te da ni on nije izbjegao dvostrukost stava.<sup>26</sup>

Naime, kao kršćanski humanist Marulić se u svom stvaralaštvu uveliko oslanja na biblijsku, a samim tim i židovsku tradiciju. Bez ustručavanja za uzore kršćanima podastire i starozavjetne likove (osim u *Instituciji* valja spomenuti i njegova djela *Starozavjetne ličnosti, Judita, Suzana, Davidijada*). Dakako, oni su prikazani u kršćanskom ključu pa, primjerice, David za nj predstavlja Krista, dok Saul označuje Židove koji su Krista progonili. Jeruzalem u pjesmi *Tužen'je grada Hjerzolima*

<sup>23</sup> Usp. G. N o v a k, *Povijest Splita*, sv. II, Čakavski Sabor, Split 1978, str. 988; 1038; 1041.

<sup>24</sup> D. K e č k e m e t, *n. dj.* (1971), str. 103; usp. G. N o v a k, *n. dj.*, str. 1044; u Dubrovniku geto je osnovan skoro dva stoljeća prije (1546) (usp. V. M i o v i ć, *Židovski geto u Dubrovačkoj Republici 1546-1808*, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Zagreb-Dubrovnik, 2005, str. 11).

<sup>25</sup> Usp. M. D. B i r n b a u m, *n. dj.*, str. 49-50; D. K e č k e m e t, *Židovi u Splitu*, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, 1998, str. 317; 320; 328.

<sup>26</sup> Usp. Marci M a r u l i *Repertorium* II, edidit B. G l a v i ć i ć, Književni krug Split, 1998, str. 64-66; 71; 74; 76; 81; 96; 113-116; 122-128.

personifikacija je Crkve. Njegov spjev o Juditi veliča židovsku religiju i rodoljublje: pripovijedanje izraelske povijesti na usta Akiora te njegovo obraćenje na židovstvo izražava Marulićev afirmativan stav o židovstvu.<sup>27</sup>

No, na religijskoj (ideološkoj) razini Marulić je uključen u vjekovnu napetost i u potpunosti brani kršćansku poziciju prema židovstvu. U *Instituciji*, pišući o vjeri, jedno je poglavlje posvetio i ovoj temi postavljajući se krajnje apologetski. Za njega je nedvojbeno da su u Kristu ispunjena drevna proročanstva što potvrđuju i svakodnevna čudesa. Vjerodostojnost kršćanske istine potkrjepljuje dvama primjerima preuzetima iz *Zlatne legende*, u kojima je razvidan postupak kršćanskog nadmašivanja Židova, pri čemu čudesa definitivno potvrđuju argumentirano izlaganje.<sup>28</sup>

I više stranica *Evandelistara* intonirano je apologetski, u nekoj mjeri i protužidovski.<sup>29</sup> Na njima bilježi opća mjesta iz vjekovne kršćansko-židovske polemike.

»Krista, Sina Božjega, za koga Zakon i proroci bijahu oglasili da će doći kao Spasitelj, nisu prihvatili mada su vidjeli gdje čini čudesa, a narod ga hvali i časti. Njemu koji je naučavao istinu nisu vjerovali, nevina su ga lažnim optužbama okružili, porugama obasuli, trnjem okrunili, bičevima istukli i na križ pribili. I toliko je maha uzela mržnja što se jednom usadila u njihove nevjerne duše da se nisu mogli smekšati da bi se pokajali za toliko svetogrđe ni tada kad je sunce pomrčalo dok je on visio na križu, zemlja se potresla, grobovi otvorili, židovi hrama raspukli i stijenje rasprslo.«<sup>30</sup> Židovi su prema Bogu nezahvalni, a pravedni Gospod ih kažnjava u sadašnjosti, a prijeti im i ona buduća, od svih najljuća kazna.<sup>31</sup> Navevši stradanja Izraela na putu iz Egipta u Obećanu zemlju poseže za tipološkom interpretacijom zmije u pustinji: »kad bi u nju pogledali, ugrizeni bi ozdravili. A to je nagovještavalo da će jednom oni koji budu vjerovali u Krista raspetoga biti oslobođeni od đavlovi ugriza.«<sup>32</sup>

<sup>27</sup> Usp. marg. bilj. uz V, 341 i stihove VI, 26-28.

<sup>28</sup> *O vjeri u Krista - protiv Židova* (Marko Marulić, *Institucija*, priredio i preveo B. Glavičić, Književni krug Split, 1986) *Ins* II, 7 = I, 215-217; usp. Jacopo da Verrazze: *Legenda aurea*, a cura di A. e L. Vitale Brovarone, Giulio Einaudi, Torino 1995, str. 87-93; 154-155.

<sup>29</sup> *O nezahvalnosti Židova prema Bogu i što su pretrpjeli zbog idolopoklonstva* (Marko Marulić, *Evandelistar*, priredio i preveo B. Glavičić, Književni krug Split, 1985 - *Ev* VI, 6 = II, 204-207); *O nevoljama Židova poslije muke Kristove zbog nevjere* (*Ev* VI, 9 = II, 211-214).

<sup>30</sup> *Ev* VI, 9 = II, 212.

<sup>31</sup> Usp. *Ev* VI, 9 = II, 205.

<sup>32</sup> *Isto*; »Krista, Sina Božjega, za koga Zakon i proroci bijahu oglasili da će doći kao Spasitelj, nisu prihvatili mada su vidjeli gdje čini čudesa, a narod ga hvali i časti. Njemu koji je naučavao istinu nisu vjerovali, nevina su ga lažnim optužbama okružili, porugama obasuli, trnjem okrunili, bičevima istukli i na križ pribili. I toliko je maha uzela mržnja što



Neprihvatanje i osuda Krista uzrok je njihova sadašnjega teškog stanja, što im Marulić u izravnom obraćanju pokušava dokazati. Dok je u Starom zavjetu, prema njihovim piscima, najduže sužanjstvo kao kazna trajalo ne više od sedamdeset godina, sada preko tisuću četiristo i osamdeset godina, veli im:

»...potucajući se bez stalnog boravišta, lutate po svim stranama svijeta bez zakona, bez žrtve, bez vođe, bez kralja, bez proroka... Kako se nijedan drugi razlog ne može uopće navesti, ostaje zaista da je to taj što ne prihvaćate Spasitelja koji je vama, štoviše svima bio poslan: ne priznajete Mesiju na koga vam ukazuju vaša Pisma. Pogledajte svoju nezahvalnost prema svom Bogu! On vam je poslao učitelja života što ga je bio obećao, a vi ga ubiste... Ne može se nikako dogoditi da postignete ikakvu milost spasa kojemu se valja nadati. Vjerujte, i spasit ćete se!... Obratite se, dakle, onomu koji vam je bio poslan, pa će vam se smilovati onaj koji ga je poslao.«<sup>33</sup>

I u djelu *O poniznosti i slavi Kristovoj* njihova stradanja povezuje s odbacivanjem Mesije:

»Tvrdekornost vašega srca preblagi je Gospodin popratio svojim suzama i najavio predstojeće razorenje vašega grada.« Stoga »oni se još i danas, prognani iz domovine, potucaju bez stalnog boravišta razasuti po svijetu. Nikada prije nisu ni zbog idolopoklonstva iskusili dulje sužanjstvo, a ipak ih nikakve nevolje ne mogu prinuditi da se ostave svoje zablude kako bi priznali Krista.«<sup>34</sup>

Ovo je Marulićevo djelo za temu antijudaizma vrlo značajno zbog osobito naglašena kristološko-apologetskog tona. Imajući u vidu upravo »židovsku zabludu glede Mesijina dolaska«, Marulić sustavnim dokaznim postupkom najprije rekonstruira Isusov život ističući upravo mržnju Židova prema njemu i nastojanje da ga uklone. Zatim u drugoj – proročkoj – knjizi izravno se obraćajući Židovima koji su »preko mjere okorjeli u svojoj zabludi« niže starozavjetna proroštva koja su naviještala Mesiju. Na taj način »pismima Staroga zakona, koja su upravo njima od Boga dana i od njih prihvaćena« želi pokazati da je Isus pravi Mesija i da uzalud očekuju drugoga pa ih poziva da se obrate i »već jednom, svladani dokazima bjelodane istine, popuste u prestarjeloj tvrdokornosti srca i odbace je te se, vjerujući u onoga koga mi propovijedamo i prihvaćajući ga s vjerom, pobrinu za svoje spasenje. A koji to ne učine, neka sasvim sigurno znaju da će propasti zauvijek«.<sup>35</sup>

se jednom usadila u njihove nevjerne duše da se nisu mogli smekšati da bi se pokajali za toliko svetogrđe ni tada kad je sunce pomrčalo dok je on visio na križu, zemlja se potresla, grobovi otvorili, zidovi hrama raspukli i stijenje rasprslo.« (*Ev VI, 9 = II, 212*).

<sup>33</sup> *Ev VI, 9 = II, 213-214.*

<sup>34</sup> Marko Marulić, *O poniznosti i slavi Kristovoj*, priredio i preveo B. Glavičić, Književni krug Split, 1989, str. 79; 80.

<sup>35</sup> *Usp. isto*, str. 58; 155.

Za treću od *Pedeset priča* naslovljenu »O židovskoj nevjeri« sam kaže da »osuđuje židovsku vjeru«. Pripovjedi o dolasku kralja osloboditelja, komu je za dobročinstvo uzvraćeno nasiljem, tj. kako »zlostaviše i pogrdiše onoga koga su bili dužni primiti sa svim počastima«, te kako je kralj naredio osvetu za zločin i nezahvalnost pa su otjerani sa svojih očinskih sijela i dobili zasluženu kaznu, bez optimizma konstatira: pa ipak se ne htjedoše opametiti! ... »još uvijek nevjerne, osudi ih na vječno ropstvo.... I, budući da ne čekaju Krista nego Antikrista, s njime će skupa i poginuti.«<sup>36</sup>

Dakle, općenito Marulić prekorava židovsku tvrdokornost i opominje: »Ako pak nastavite, ne prihvaćajući svoga Krista, biti nezahvalni prema tolikoj dobrostivosti svoga i našega Boga, neizbježno je da iz ovih privremenih nevolja siđete u one vječne.«<sup>37</sup> Međutim, ovaj »ako« je bitan jer omogućuje obrat; vidimo da je u ovom ulomku iz *Evandelistara* napustio fatalističku zadanost (prisutnu u *O poniznosti...* i u *Pedeset priča*), koja isključuje mogućnost njihova obraćenja i po kojoj su već osuđeni za vječnost.

Cijelom pak poglavlju *Evandelistara* ton mijenja zaključna rečenica: »Ali da se ne bi činilo da smo optužili samo Židove, neka dođe na vidjelo i nevjernost naših prema Kristu.«<sup>38</sup> U poglavlju koje slijedi govori o kršćanima koji svojim krivovjerjem također vrijeđaju Boga i na sebe navlače kaznu. Naposljetku, tu nalazimo odgovor na pitanje o razlozima njegove kritike Židova i uopće o cilju njegova pisanja: na tragu *devotio moderna* svojim knjigama želi izgrađivati evanđeosku pobožnost u ortodoksiji i ortopraksi; želi promicati intenzivno, ali i ispravno bogoštovlje. U tome vidimo da je kao kršćanski humanist posve blizak Erazmovu stavu, a obojica se oslanjaju na Pavlove teze.

---

<sup>36</sup> Marko Marulić, *Latinska manja djela* I, priredio i preveo B. Glavić, Književni krug Split, 1992, str. 333

<sup>37</sup> *Ev* VI, 9 = II, 214.

<sup>38</sup> *Isto*.

*Branko Jozić*

## MARULIĆ AND THE ANTI-JEWISH ISSUE

A topic that is always current is the issue of anti-Jewishness or anti-Judaism, a phenomenon that has a number of dimensions. On the one hand it involves an ideological and theological battle about faith, and on the other hand there is the economic and social dimension. Even in ancient times, the Jews were accused of atheism and exclusiveness, diversity and hostility to the rest of the world.

From the very beginning Christianity waged a pitiless polemic with Judaism, accusing it of murder of the »originator of life«. Paul's statements that God had not rejected His chosen people and that their fall meant salvation for the pagans, and that finally the whole of Israel would be saved, were only able partially to assuage the ferocity of anti-Judaism. On the basis of the Old Testament, from the New Testament writers and apologists, Christians throughout their history have shown that Christ is the promised Messiah, and that the Church is the new Israel; having forfeited its filial rights, the Jewish people had become the servant to the younger people of the Christians.

As well as theological reasons, the source of the acrimony of the polemics can be found in the competitiveness of Jewish proselyte activities to the Christian missions among the pagans, and nor should economic motivations be neglected. The involvement of the Jews in trade and money increased their influence in society, as well as the antagonism of their Christian fellow-citizens.

In the Middle Ages, in spite of the national and political diversity, the West was nevertheless united in a single faith in Christ and in the universal Church. Religiously determined reality was for the ordinary mind coeval with Christianity, and everything that was non-Christian was experienced as a threat. In particular, the Crusades resulted in toleration being replaced by increasingly frequent outbursts of euphoria and abuse: the enemies of Christ needed vanquishing in their own country as well.

Two social and historical phenomena had a considerable effect on the attitude to the Jews. The first was the development of urban centres with the new class of burghers dedicated to commerce, with which almost only the Jews dealt. The second was church reform, which resulted in the appearance of the mendicant orders and the Inquisition. In the endeavour to homogenise society, and to provide for the inclusion of the Hebrews, sermons were resorted to, but they were more often framed against the Jews and Jewish usury than aimed at their conversion. But conversions were anyway rare because of the loyalty of the Jews to the faith of their fathers and their tradition, and because of the missionary methods, but most of all because their conversion would have been against the financial interests of secular princes and bishops (having them remain in the faith of their fathers was a source of revenue deriving from the right to protection), whose laws

made conversion practically impossible (for revocation of the faith also included the obligatory renunciation of property).

The presence of the Jews in Split started to become more significant during the time of Marulić, after they had been expelled from Iberia. How well they were accepted in the milieu of Split is shown by their being the main intermediaries of trade between the West and the Ottoman Empire, that they were the founders of the first bank in Split, and that the Split ghetto was founded only in 1738 (the Dubrovnik ghetto was created in 1546).

Just how interested Marulić was in the issue of Judaism is shown by his collection of excerpts from various parts of the *Repertorium*, where he recorded condemnatory opinions about the Jews. However, resorting to typology, he did not refrain from presenting the Old Testament, i.e., Jewish, figures, as New Testament personalities and as models of virtue for Christians.

Still, with the Christian vision of the history of salvation, some chapters directly addressed to the Jewish issue are toned apologetically. Here Marulić represents the commonplaces from the age-old Christian-Jewish polemics. Obstinate Jews are ungrateful to God; the failure to accept and the condemnation of Christ were the causes of their current hard lot, and they were faced with future pains, the hardest of all. But Marulić did not blame just the Jews, but in the same context brought out the infidelity of the Christians themselves, clearly showing that his criteria for judgment and the intention of his writing was to promote a correct attitude to and relation with God.